

معرفی و بررسی وقفنامه حاج حسن ملکالتجار اراکی

مرضیه مرتضوی قصابسرای*
 *دکترای تاریخ ایران در دوره اسلامی
 mortazavi. qh@gmail.com

چکیده

سلطان‌آباد یا اراک امروزی شهری جدیدالتأسیس در دوره قاجار است که در سال ۱۲۳۱ق. به دست یوسفخان گرجی ساخته شد، از همین روست که وقف در این شهر قدمت دیرینه‌ای ندارد. بر طبق اطلاعات موجود تاریخ نخستین رقبات وقفی در این شهر به دهه ۸۰ قرن ۱۳ هجری قمری می‌رسد. یکی از این رقبات مدرسه آقا ضیاء است که به‌عنوان دومین مدرسه علمیه اراک در سال ۱۲۸۷ق. توسط حاج حسن ملکالتجار احداث و وقف شد. وی به منظور تأمین هزینه‌های این مدرسه در سال ۱۳۲۲ق. تعدادی از املاک و مستغلات خود در داخل و حومه شهر اراک را وقف کرد و بخش اعظم عواید آن را به مدرسه آقا ضیاء اختصاص داد. مقاله حاضر حاصل بازخوانی و بررسی محتوایی این وقفنامه می‌باشد.

واژگان کلیدی: وقف، اراک، مدرسه آقا ضیاء، حاج حسن ملکالتجار، قاجار.

مقدمه

یکی از شهرهایی که در دوره قاجار ساخته شد، شهر اراک است که در ابتدا به «سلطان آباد» و سپس به «عراق» موسوم گردید. در اوایل سلطنت قاجار قسمت زیادی از محدوده عراق عجم به علت وسعت زیاد و جمعیت فراوان کوچ نشینان، همواره ناامن بود. لذا در زمان فتحعلیشاه قشون عراق تشکیل شد و فرمانده آن یوسف خان گرجی از شاه تقاضا کرد تا برای تمرکز قشون عراق عجم، قلعه‌ای نظامی در این منطقه احداث کند. این قلعه که در سال ۱۲۳۱ش. به پایان رسید (فرمیته‌نی فراهانی، ۱۳۹۵: ۱۱۴) مشتمل بر بنای بزرگ اراک دولتی و مدرسه و تعداد زیادی مسجد و حمام بوده و حدود بیست سال طول کشید تا به صورت شهر درآمد. (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۲۷۵) هم‌زمان با ساخت شهر، یوسف خان نخستین مدرسه علمیه را با نام مدرسه سپهدار تأسیس کرد. این مدرسه وقفی که دارای آب‌انبار و مسجدی در جنب آن بود موقوفاتی از سوی بانی آن داشت که به مرور زمان از بین رفت و حاج آقا محسن عراقی از املاک خود موقوفاتی بر آن قرار داد. (نصیری، ۱۳۸۷: ۱۳۷) در دوره ناصری با تعمیر عمارت‌های شهر و آوردن «ارباب صنایع» در آن بر وسعت و دایره اقتصادی (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۲: ۱۲۰۴) و جمعیت این شهر افزوده شد. به نظر می‌رسد از این زمان است که به دلیل افزایش تدریجی جمعیت و احساس نیاز به وجود تعداد بیشتری از مراکز دینی (مساجد حاج شیخ ابوالحسن سربندی، سیدها، لطف‌الله‌خان ...)، آموزشی (مدارس علمیه آقا ضیاء، آقا کمال، سهامیه) و تجاری (کاروان‌سرای گلشنی، سرای بروجردی‌ها، سرای گنابی) (همان، ۱۳۸۰-۹) ساخت و وقف بناهای عام‌المنفعه رشد چشم‌گیری یافت. در این زمینه روحانیون و تجار شهر اراک بیش از دیگر گروه‌های اجتماعی فعالیت داشتند. حاج حسن تبریزی معروف به ملک التجار اراکی از جمله تجار سرشناس این شهر در دوره ناصری و مظفری بود که با احداث و وقف مدرسه علمیه آقاضیاء و وقف رقباتی برای تأمین هزینه‌های آن، به‌عنوان یکی از واقفان بزرگ شهر اراک در دوره قاجار شناخته شده است.

معرفی سند

این مقاله بر اساس تصویری از سواد وقف‌نامه حاج حسن تاجر تبریزی، موجود در آرشیو کتابخانه و موزه ملی ملک، نگارش یافته است. اصل این سواد نزد بانو فاطمه سودآور، نوه زنده یاد حاج حسن آقا ملک بانی کتابخانه و موزه ملک، قرار دارد که نسخه الکترونیکی آن را در اختیار آرشیو مؤسسه ملک قرار داده است. متأسفانه به دلیل عدم دسترسی به اصل سواد، ابعاد دقیق و نوع کاغذ آن به درستی مشخص نیست. ولی آنچه پیداست سند از نوع طوماری و دارای ۴ مهر وصل بر طرفین با سجع وزارت اوقاف

است. این سند با خط شکسته نستعلیق، مرکب مشکی و در ۴۴ سطر در سال ۱۳۲۲ق. (زمان حکومت مظفردالدین شاه قاجار) نگارش یافته است.

معرفی واقف

حاج حسن معروف به حاجی ملکالتجار (۱۲۶۰، ۱۳۲۲ق.) فرزند حاج میرزا محمد تاجر، از تاجران سرشناس و نیکوکار شهر اراک در دوره قاجار است. وی در سال ۱۲۸۷ق. در ضلع جنوبی میدان ارگ مدرسه آقا ضیاء، (که در افواه مدرسه ملک نیز گفته می‌شود) احداث و وقف کرد. (نعیمی، ۱۳۸۵، ج. ۱: ۴۱۳) نام این مدرسه برگرفته از نام آقا ضیاءالدین کرهرودی (متوفی ۱۳۱۷ق.) فرزند سید محمدباقر ملقب به حجت الاسلام عراقی، از جمله عالمان و فقیهان شهر اراک در دوره قاجار است که پس از فوت پدرش وظایف و مسئولیت‌های روحانی و مذهبی او را به عهده گرفت.^۱ (همان، ج. ۲: ۲۴۷) مدرسه آقا ضیاءالدین یکی از پر رونق‌ترین مراکز فراگیری علوم دینی در غرب ایران و دارای صحنی وسیع و حجره‌های متعددی مختص اقامت و تحصیل طلاب بود. طبق اطلاعات موجود تولیت این مدرسه جهت مصارف و ۲۰ تن از طلاب تحت نظارت آقا نورالدین مجتهد انجام می‌گرفت. نکته جالب توجه این است که قبر خود واقف حسب وصیتش در یکی از حجرات این مدرسه قرار دارد. (نصیری، ۱۳۸۷: ۴۲) حاج حسن تنها به این بسنده نکرد و در ادامه با وقف یک مدرسه کوچک به نام سهامیه، که تنها سه کلاس مقدماتی داشت، و احداث یک حمام در محله عباس‌آباد (شجریان فعلی) معروف به حمام حاج ملک و یک آب انبار در ضلع جنوبی میدان ارگ به اقدامات عام‌المنفعه خود ادامه داد. (همان، ج. ۱: ۴۱۳) از آن‌ها که خدمات حاج حسن نقشی به‌سزایی که در آبادانی اراک داشت ابراهیم دهگان از او به «ملک الخیرات» یاد کرده است. با وجودی که می‌دانیم مدرسه آقا ضیاء در سال ۱۲۸۷ق. احداث گردیده ولی به دلیل عدم دسترسی به وقف‌نامه آن به درستی مشخص نیست که آیا هم‌زمان با ساخت مدرسه، عمل وقف نیز صورت پذیرفته است یا خیر؟ ولی آن‌چه مسلم است این که واقف به منظور تأمین هزینه‌های این مدرسه در سال ۱۳۲۰ق. املاک و مستغلاتی چون روستا، مزرعه، کاروان‌سرا و دکان را در اراک و حومه آن وقف کرده است. طبق اطلاعات مندرج در سجلات، سوادى از این وقف‌نامه در دفتر اوقاف ثبت و ضبط شده بود. با این وجود دو سال بعد، که واقف نیز دیگر در قید حیات نبود، به هر دلیل نیاز مجدد به تهیه سوادى از آن پیدا شد که این کار با استفاده از اصل

۱. این مدرسه درگذشته از وسعت بیشتری برخوردار بود. در سال ۱۳۱۲ش. قسمت غربی آن در اثر تعرض معبر و ایجاد خیابان ویران و ضمیمه آن شد. اما پس از شهریور ۱۳۲۰ با همت آیت الله صدر اراکی از اداره فرهنگ پس گرفته و به وضع اصلی خود برگشت. (نعیمی، داود، ۱۳۸۵، افتخار آفرینان استان مرکزی، ج. ۱، ق. ۱: ۴۱۵)

وقفنامه و در محضر حاجی ملا ابوطالب و حضور تنی از چند شهود سوادبرداری شد.

بررسی محتوایی وقفنامه

مندرجات وقفنامه‌ها منعکس کننده افکار، اعتقادات مذهبی و دغدغه خاطر واقفان هر عصر است که در قالب توصیه‌ها، تعیین شروط و نحوه مصارف درآمد موقوفه قابل شناسایی است. بررسی این مندرجات در وقفنامه حاج حسن ملک‌التجار بیش از هر چیزی نشان دهنده توجه ویژه واقف به امر آموزش طلاب و خرید کتاب برای کتابخانه مدرسه نوساز اوست. در واقع واقف با الویت‌بندی نحوه مصارف عواید رقبات وقفی خود به خوبی افکار و دغدغه‌های خود را بیان داشته است.

الف: رقبات وقفی

املاک و مستغلات وقف شده در وقفنامه حاج حسن عبارتند از: شش دانگ دو قریه طردان و غزلیجه، نیم دانگ قریه رباط میر براتی، چهار دانگ مزرعه جاروب سرخه و شش دانگ دو کاروان‌سرا، همراه با چند دکان و یک باره بند^۱ در شهر اراک است.

ب: مصارف وقف

از مهم‌ترین بخش‌های هر وقفنامه، تعیین نحوه مصارف درآمد حاصله از رقبات وقفی است که به لحاظ میزان اهمیت از سوی واقف الویت‌بندی و تصریح شده است:

۱. عمران و حفاظت از رقبات وقفی

دغدغه اصلی واقفان پس از مبادرت به وقف، توجه به حفظ و نگهداری و احیاء و عمران رقبات وقفی است برای بقای موقوفه و تضمین درآمد مستمر آن تا سال‌هایتمادی است. لذا در همه وقفنامه‌ها اولین بند از نحوه مصارف به تعمیر و احیاء و عمران تأسیسات موقوفه اختصاص دارد. وقفنامه حاج حسن نیز از این امر مستثنی نیست. واقف با رعایت الویت‌بندی این موضوع را در دو بند یادآور گردیده است:

۱. خود اعیان و املاک موقوفه در هر سالی هرچه مخارج و لوازم محتاجند از قبیل تنقیه قنوات و اندود پشت بام‌های کاروان‌سرا و تعمیرات دیگر از جزیی و کلی، ملزومات خودشان مقدم باید باشد بر مصارف دیگر.

۲. مخارج تعمیر مدرسه آقا ضیاء که واقعه است در جنب مسجد ... حاج سیّد محمدباقر

۱. باره بند: طوبله، اصطبل (فرهنگ معین)

... و تعمیر آب انبار متصل به مدرسه و بیت‌التخلیه و مستراح واقعه در آن از مخارج جزئی و کلیه از قبیل اندود پشت‌بام‌ها از حصیر و بویا و چراغ جهت حجرات و همچنین چراغ جهت آب انبار و بیت‌الخلاء.

۳. مخارج مدرسه

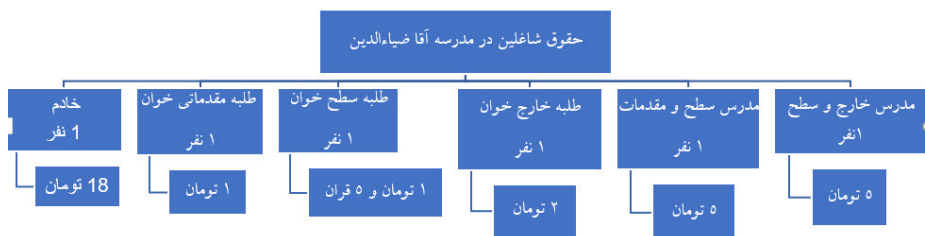
همان‌گونه که گفته شده حاج حسن ملک‌التجار با احداث و وقف مدرسه علمیه آقا ضیاء‌الدین در محله ارگ شهر اراک مکان مناسبی برای مشتاقان و طالبان علوم دینیه بوجود آورد. در وقف‌نامه مورد بحث، وی بخشی از عواید رقبات وقفی را به تأمین هزینه‌های این مدرسه اختصاص داد:

۳-۱. خرید کتاب

با توجه به این‌که کتاب، مهم‌ترین ابزار آموزشی در مدارس است و بدون وجود آن امر تحصیل میسر نخواهد بود لذا واقف در وقف‌نامه قید نمود که همه ساله تا مدت ده سال مبلغ ۵۰ تومان کتاب برای استفاده طلاب خریداری و در کتابخانه مدرسه به‌عنوان وقف نگهداری شود. وی در ادامه تأکید نمود که پس از انقضای ده سال، کتاب‌های خریدار شده برای مدرسه از شمول وقف خارجند و باید به طلاب فقیر داده شوند.

۳-۲. پرداخت حقوق شاغلین در مدرسه

از آن‌جا که مهم‌ترین دغدغه فکری شاغلین به تحصیل، موضوع تأمین معاش آن‌هاست، ملک‌التجار نیز برای رفع چنین معضلی برای هر یک از مدرّسین و طلاب مدرسه وقفی خود، بر اساس نوع سطح آموزشی، مقرّری مشخصی در نظر گرفت.

وی همچنین برای ادامه تحصیل طلاب در مدرسه شروطی را تعیین و متولی و ناظر را موظف به رعایت آن کرد:

الف: اسکان شبانه روزی طلاب در مدرسه و اشتغال دائم به امر تحصیل.

- ب: بررسی وضعیت تحصیلی طلاب هر دو ماه یکبار و در صورت عدم مشاهده پیشرفت تحصیلی اخراج از مدرسه.
- ج: در صورت ارتکاب معاصی کبیره همچون زنا و لواط و شرب خمر تا دو بار توبه داده شود و بار سوم اخراج از مدرسه.
- د. در صورت ارتکاب به معاصی صغیره کسی اخراج نشود.

۴. مصارف مربوط به واقف و والدینش

- قرائت روزی یک جزء قرآن بر مقبره واقف توسط یک قاری با حقوق سالانه ۱۵ تومان.
- روضه خوانی در شب‌های جمعه بر مقبره واقف توسط یک روضه خوان با حقوق سالانه ۱۲ تومان.
- پذیرایی با چای و قهوه و قلیان از حاضرین در روضه خوانی.
- روشن کردن دو چراغ شب‌ها در مقبره.
- ختم سی ختم قرآن در ماه رمضان هر سال توسط سی طلبه مدرسه از قرار ختمی سه هزار دینار به نیت واقف و والدینش.

۵. دستگیری فقرا

واقف به منظور دستگیری از رعایای مستمند مقرر کرد تا در ماه رمضان هر سال مبلغ پنجاه تومان به تمامی فقرا پرداخت شود. وی در بخش دیگری از وقفنامه قید نمود تا عوارضات دیوانی مربوط به املاک و اعیان موقوفه به رعایا پرداخت گردد.

۶. روضه‌خوانی و اطعام

آخرین مورد از مصارف عواید رقبات وقفی به برپایی مراسم سوگواری ائمه اطهار و اطعام اختصاص یافته است. در این بخش واقف بیان نموده که پس از مصارف فوق‌الذکر، هر چه از عواید رقبات باقی ماند بایستی برای مراسم روضه‌خوانی و اطعام در ماه رمضان (لیالی و شهادت مولای متقیان)، محرم (تاسوعا و عاشورا) و صفر (اربعین، شهادت پیامبر، امام حسن و امام رضا) و چنانچه مبلغی اضافه آمد برای تعزیه‌داری و اطعام در شب‌های جمعه سال مصرف گردد.

۷. متولّی و حق‌التولّیه

مانند تمامی واقفان، تولیت این رقبات تا زمان حیات با خود واقف و پس از وی با آقا محمد آقای کمپانی داماد واقف و پس از او نیز بر پسر بزرگش آقا میرزا ابراهیم قرار

داده شد. همچنین سالانه ۷۰ من روغن، معمول رعایای قریه طردان، به‌عنوان حق‌التولیه برای متولی وقت در نظر گرفته شد.

۸. ناظر و حق‌النظاره

امر نظارت بر رقبات مذکوره ابتدا بر حاجی آقا کمال و پس از وی با علم و افقه و اورع علماء بلاد که نافذالحکم باشد، با حق‌النظاره سالانه مبلغ ۷۰ تومان قرار گرفت.

۹. سجّلات

مانند دیگر سوادها، این سند نیز دارای دو دسته از سجّلات هستند: سجّلات مربوط به شهود در زمان تنظیم سند اصلی و سجّلات شهود حاضر در مجلس سوادبرداری. بر این اساس تعداد ۸ سجل مربوط به شهود سند اصلی و ۱۷ سجل مرتب با تأییدکنندگان مطابقت سواد با اصل سند در زمان سوادبرداری است. از جمله این شهود می‌توان از حاج سیّد حسین قمی، آقا سیّد محمد ابراهیم، عباسقلی خان سهم‌الملک و شیر محمدخان صمصام‌الممالک نام برد. سجّلات این سند از هر چهار نوع وقوعی، شهودی، اعترافی و به‌ویژه مطابقه‌ای می‌باشد.

مشخصات وقف‌نامه

نام واقف: حاج حسن ملک‌التجار

تاریخ وقف: ۱۳ ذی‌الحجه الحرام ۱۳۲۰ق.

رقبات وقفی: روستا، مزرعه، کاروان‌سرا، دکان، طویله

محل رقبات: اراک

محل نگهداری: کتابخانه و موزه ملی ملک

شماره بازبایی: ۱۳۹۹/۳۲/۰۰۱۹۱

[متن وقف‌نامه]

وزارت معارف و اوقاف

اداره کل اوقاف

تولیت حاجی محمد آقای کمپانی و نظارت حاج آقا کمال به شرح ذیل مورخه سیزدهم

شهر ذی‌الحج الحرام ۱۳۲۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَ الْعَالِمِ بِالسَّرَائِرِ بِالْفَضْلِ وَ الْجَمَالِ أَحْمَد ... صَلَّى وَ سَلَّمَ عَلَى نَبِيِّكَ وَ إِلِهِ

بعدالحمد و الصلوه، بر ضمایر صافیه ارباب صدق و صفا خواطر عاطر اهل علم و یقین و هدی و سالکان مسالک شریعت عزّی مخفی و پوشیده نماناد/ که هر که را شمع مرآت ازلی رهبری نماید و نور یقین ابدی بر آینه ضمیر حق بین جلوه گر آید به رأی العین مشاهده می نماید که مراتب امور دنیویّه را / به سراسر بقایی و لذّات مجاز جسمانیّه را وفاپی نیست شاهد این مقال کلمه طیبه «كُلُّ شَيْءٍ مَّا لَيْكَ إِلَّا وَجْهٌ»^۱ است و هر که/ همت خود را در تحصیل درجات عالیات اخرویّه گمارد و نفایس و زخارف مایملک خود را در وجوه خیرات و صدقات صرف نماید، قطع علقه / از زخارف^۲ دنیویّه نماید و آن ها را ذخیره «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَ لَا بَنُونَ»^۳ خود ساخته باشد و به مضمون «الْأَنْدِيَا مَرْزَعَةُ الْآخِرَةِ»^۴ تمام را باعث نجات و رافع درجات خود دانسته و بداند که قال الله تبارک و تعالی «وَ مَا تَقَدَّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ»^۵ / من جمله از صدقات جاریات واقف است که آن تعبیر به صدقه جاریه شده است چنانچه حدیث نبوی صلی الله علیه و اله / و سلم ناطق به آن است «إِذَا مَاتَ ابْنُ آدَمَ انْقَطَعَ عَمَلُهُ إِلَّا عَنْ ثَلَاثٍ عَنْ صَدَقَةٍ جَارِيَةٍ وَ عِلْمٍ يَنْفَعُ بِهِ وَ بَعْدِهِ وَ أَوْلَادٍ صَالِحٍ يَسْتَعْفِرُ لَهُ»^۶ لهذا توفیق رفیق و سعادت قرین و شامل حال خیریت مآل جناب شرافت نصاب نبالت انتساب عمده الایمان و زبده الاشراف و الاخیار افتخار الحاجّ و التجار الحاجّ حسن تاجر تبریزی الاصل و سلطان آبادی المسکن ملقب به حاج ملک التجار - دامت توفیقاته و تأییداته- شد و وقف مخلد صحیح شرعی و حبس مؤبّد دائمی نمود/ هر یک از اعیان و املاک و دهات و مزارع و مستغلات و دکاکین مرقومه در ذیل را که در هر سالی محصول و وجه اجاره و منافع آن ها نقداً و جنساً به اطلاع اشخاص و آقایان لاحق الذکر دریافت شود و به مصارف مزبوره مسطوره برسانند/ با مراعات الاقدم فی الاقدم تفصیل اعیان موقوفه از این قرار است: [

قریه طردان شش دانگ؛ قریه غزلیجه شش دانگ؛ قریه رباط میربراتی نیم دانگ؛ مزرعه جاروب سرخه چهار دانگ؛ کاروان سرای متصل به یخچال ورثه / مرحوم حاجی قربان علی به انضمام باره بند^۷ و دکاکین متعلق به آن، شش دانگ از کاروان سرای مشترکی با مشهدی غلام علی اصفهانی کاروان سردار، به انضمام باره بند دو دانگ و سه باب دکان واقعه در سر همین کاروان سرا تمام کلّ شش دانگ/ آن ها ملک جناب واقف است و در شراکت مشهدی غلام علی نیست و مشارالیه حقی ندارد و تفصیل مصارف موقوفه: [

اولاً خود اعیان و املاک موقوفه در هر سالی هرچه مخارج و لوازم محتاجند از قبیل

۱. همه چیز جز وجه او نابود است. سوره قصص، آیه ۸۸ .
 ۲. زخارف: کمال خوبی (فرهنگ معین)
 ۳. روزی که هیچ مال و فرزندی سود نمی دهد. سوره شعراء، آیه ۲۶.
 ۴. حدیثی از امام صادق علیه السلام: دنیا کشتگاه آخرت است.
 ۵. و هر چه را از خوبی ها برای خودتان تقدیم کنید آن را نزد خداوند خواهید یافت. سوره بقره، آیه ۱۱۰.
 ۶. که چون بمیرد فرزند آدم منقطه شود او مگر از سه چیز فرزندی صالح که دعا کند از برای او و علمی که نفع یابد از آن و صدقه جاریه.
 ۷. باره بند: طویله، اصطبل (فرهنگ معین)

تنقیه قنوات/ و اندود پشت بام‌های کاروان‌سرا و تعمیرات دیگر از جزیی و کلی، ملزومات خودشان مقدّم باید باشد/ بر مصارف دیگر ثانیاً مخارج تعمیر مدرسه جدیدالبنای خود جناب واقف که واقعه است در جنب مسجد مرحوم/ مبرور جنّت و رضوان آرامگاه خلد آشیان الغریق بحار رحمت‌الله القادر حجّت‌الاسلام آقای حاج سیّدمحمدباقر/ -طاب ثراه و جعل الجنّه مثواه- و به سمت میدان و ارک دیوانی و تعمیر آب انبار متّصل به مدرسه مسطوره/ و بیت التخلیه و مستراح واقعه در مدرسه مرقومه از مخارج جزیی و کلیّه از قبیل اندود پشت‌بام‌ها از حصیر/ و بوریا و چراغ جهت حجرات و همچنینی چراغ جهت آب انبار و بیت الخلا ثالثاً به طلبّ ساکن مدرسه / از قرار تفصیل ذیل به شرط بیتوته شب و روز و اشتغال حقیقی با اختیار در هر دو ماه یک مرتبه که هر یک قابل ترقی/ نباشند از مدرسه خارج شوند و از جمله خارج و بیرون شدنی‌های از مدرسه طلبه [ای] است که مرتکب معاصی بشود/ تا دو مرتبه او را توبه بدهند، هرگاه بعد از دو مرتبه توبه ایضاً عاصی شد در دفعه سوّم خارجش نمایند/ آنچه به طبقات حضرات آقایان مدرّسین و طلبّ ساکنین باید برسد علی حسب مراتبهم از این قرار است/]:

مدّرّس قابل خارج و سطح یک نفر از قرار ماهی ۵ تومان^۱، مدّرّس قابل سطح و مقدّمات یک نفر از قرار ماهی ایضاً/ ۵ تومان، طلبه خارج خوان قابل ماهی دو تومان، طلبه سطح خوان قابل از قرار ماهی یک تومان و پنج هزار، مقدماتی خوان/ قابل ماهی یک تومان.

متّولی تا زمان حیات خود جناب واقف است و بعد از انقضای عمر طبیعی باید جناب/ عمده‌التّجار و الاشراف و الایمان آقا محمد آقای کمپانی داماد واقف متّولی باشد و بعد از منقضی شدن عمر طبیعی/ تولیت به اولاد ارشد و ارجمند ایشان آقا میرزا ابراهیم است و همچنین نسلماً بعد نسل و حق‌التّولیه/ هر سالی مقدار ۷۰ من^۲ روغن است که در قریه طردان معمولی رعایاست که باید بدهند و ایضاً در هر سالی/ و نظارت موقوفات با جناب مستطاب سرکار بندگان شریعتمدار آقای حاجی آقا کمال است و حق‌النّظاره در/ هر سالی هفتاد تومان است و بعد از سرآمدن عمر مقدّری حتمی با اعلم و افقه و اورع علماء بلاد که نافذالحکم/ بوده باشد، می‌باشد و خادم مدرسه یک نفر سالی هجده تومان است و در هر سالی پنجاه تومان کتاب ابتیاع شود / در کتابخانه خود مدرسه ضبط باشد از برای طلبّ ساکن ولی بعد از انقضای ده سال و خریداری پانصد تومان/ بعدها هر چه کتاب خریداری شود از جمله موقوفه نیست و بلکه به طلبّ فقیر ذیل باید تملیک شود و ایضاً

۱. تومان: در دوره‌ی قاجاریه، واحد پول ایران و معادل «ده قران» و «ده هزار دینار» بوده است. (دیانت، ابوالحسن، فرهنگ تاریخی سنجش‌ها و ارزش‌ها، ج۱، تبریز، نیما، ۱۳۶۷، ص. ۱۴۷)

۲. من: از مقیاس‌های وزن است به مقدار ۴۰ سیر و تقریباً معادل ۳ کیلو گرم. (همان، ص. ۲۱۶)

در هر ماه مبارک/ رمضان پنجاه تومان به عموم فقرا باید داده شود و ایضاً در هر ماه صیامی سی ختم قران به طلاب مدرسه داده شود به قصد جناب واقف از قرار ختمی سه هزار دینار^۱ و به قصد والدین واقف نیز. اما در اوقات وفات واقف/ مستمرّاً یک نفر قاری درست‌خوان ... روزی یک جزو قران در سر قبر قرائت نماید، سالی پانزده تومان باید به او/ داده شود و شب دو چراغ در سر قبر تا صبح بسوزد و در شب‌های جمعه یک نفر روضه‌خوان قابل صحیح‌خوان بر/ قبر روضه بخواند، سالی دوازده تومان به او داده شود و چایی و قهوه و قلیان هم به حاضرین بدهند .

بعد از این‌ها/ هر چه باقی بماند در ماه رمضان و ماه محرم‌الحرام و شهر صفرالمظفر روضه‌خوانی نمایند با اطعام/ هر گاه ایضاً زیاد آمد سالیانه شب‌های جمعه را تعزیه‌داری بشود با اطعام و هر گاه ایضاً زیاد آمد سالیانه شب‌های در در اوقات حیات جناب واقف/ چون متولی خودش می‌باشد مصارف سر قبر، کما رقم منوط به نظر خود ایشان است و عوارضات/ دیوانی املاک و اعیان مرقومه از مالیات و غیرها معمول است به خود رعایا باید بدهند در هر سالی. این چند کلمه بر سبیل وقف‌نامه‌چه قلمی و تحریر پذیرفت. اللهم ارزقه أجراً عظیماً و کان وقوع ذلک به تاریخ ۱۲ شهر ذیحجه الحرام سنه ۱۳۲۰

[هامش:]

توضیح آن که طلاب دائمی که در متن مرقوم است که باید بعد از ارتکابات سه مرتبه معصیت از مدرسه خارج شوند/ اگر معاصی و عصیان آن‌ها از قبیل زنا و لواط و شرب خمر نعوذ بالله باشد. ولی از بابت بعضی از/ معاصی صغیره اگر مرتکب شدند معاف و نباید خارج شوند و تخلیه ید جناب واقف از ملکیت شود/ در املاک موقومه به‌عنوان تولیت متصرف شد، فلهدذا اعیان مسطوره وقف صحیح ... تمام ابدی است /و باید معامله وقف با آن‌ها بشود و کان ذلک به تاریخ متن سنة ۱۳۲۰ / محل مهر سرکار واقف.

[سجّلات:]

[سجّلات سند اصلی:]

۱. قد اعترف جناب واقف بما رقم و زبر فی‌المتن/ و الهامش حرّره الاقلّ الحاج فقیر الخوانساری/ ۲۱ ذیحجه الحرام ۱۳۲۰/ مرحوم حاج محمدابراهیم خوانساری^۲.

۱. دینار: از کلمه‌ی لاتینی «دناریوس» denarius گرفته شده است. به معنی سکه‌ی طلا که در گذشته رواج داشته و به وزن ۴ گرم بوده است. در فارسی یک صدم ریال ایران را گویند؛ در گذشته به یک هزارم «قران» یا «ریال» گفته می‌شد. (همان، ۴۳۳)

۲. حاج محمدابراهیم خوانساری (۱۲۶۰-۱۳۲۲ق.) در ابتدا به صنعت قاشق چوبی سازی و سپس به تجارت فرش در

۲. بسم الله تعالى شأنه/ اقرأ بواقف ... بصحّه تمام من المتن و الهامش. فدوى محمدجعفر.
۳. بسم الله تعالى شأنه/ قد اعترف الواقف زيّد توفيقه/ بصحّه تمام ما سطر متناً على ما اوضح/ هامشاً لدئ في ذبحه الحرام.../ سجل و مهر آقاي آقا نورالدين-سالمه الله-
۴. بسم الله تعالى شأنه/ قد اعترف الواقف وقفه اليه التحصيل... طلبة به جميع ما سطر فيه لدئ الاحقر حاج سيّد حسين ... صحيح^۲ حاج سيدحسين قمى است.
۵. بسم الله تعالى شأنه/ اعترف الواقف بما سطر فيه لدئ في ذبحه الحرام ۱۳۲۰/ سجل و محل مهر آخوند سيّد محمدابراهيم.
۶. اعترف جنبه به تمام ما سطر فيه متناً و هامشاً/ لدئ في التاريخ ۱۳۲۰ محل مهر جناب حاجى ...
۷. اعتراف فرمودند جناب مستطاب حاجى/ ملك التجار به مضمون ورقة اقلّ الحاج محمدرضا/ مورخه ۱۶ شهر ذبحه الحرام ۱۳۲۰/ محل مهر جناب حاجى ميرزا محمدرضا.
۸. بسم الله الرحمن الرحيم/ اعترف الواقف بالوقف المذكور/ كما ذكر لدئ الاحقر فى ذبحه الحرام ۱۳۲۰/ سجل و مهر آقاي آقا سيّدحسين.

[سجلات سواد:]

۱. بسم الله تعالى شأنه/ قد وقعت الوقف المرقوم مع التفاصيل المرقومه/ و وقع القبض من المتولى بمحضرى فصار الواقف/ وقف تام لازماً فى ۲۱ ذبحه الحرام ۱۳۲۲/ و انا الاقلّ محل مهر آقاي شريعتمدار حاجى ملا ابوطالب.
۲. بسم الله تعالى شأنه/ هذا الكتاب مطابق مع سواد الذى/ شاهد ... العاصى احمد .../ -عفى الله عنه- محل مهر الواثق بالله الغنى احمد الحسينى.
۳. بسم الله تعالى شأنه/ السواد مطابق الاصل و الاصل عندى لدئ الاقلّ العاصى/ ... ۱۴ شهر جمادى الثانى من شهر سنة ۱۳۲۲.
۴. سواد با اصل مطابق شده است/ به هيچوجه قباله ديگر ندارد ۱۳۲۲/ محل مهر على الحسينى جناب حاجى آقا على.
۵. بسم الله تعالى شأنه/ السواد مع الاصل مطابق بلا زياد و النقصان/ و انا الاقلّ ۱۳۲۲/

اراك مشغول بود. وى در سال ۱۲۹۰ق. در اراك آب انبار و حمام مردانه و زنانه بنا كرد و برآى اين كه يهودىها به آنها نيابند حمامى جداگانه نيز برآى آنان ساخت. وى در سالهاى ۱۳۱۵ تا ۱۳۲۰ق. مدرسه و مسجدى ساخت كه با وفاتش نيمه تمام ماند. بعدها آيت الله شيخ عبدالكريم حائرى در سفر دوم به اراك حجرات اين مدرسه را ساخت و آن را تكميل و شروع به تدريس در آن كرد. (استادى، رضا، يادنامه آيت الله عظمى اراكى، استان مركزى، انجمن علمى، فرهنگى و هنرى استان مركزى، ۱۳۷۵، صص ۲۴-۵)

۱. آقائورالدين نورى عراقى (۱۲۷۸-۱۳۴۱ق.) از مجتهدان و مراجع تقليد شيعه و از علمای پرنفوذ منطقه عراق عجم و از شاگردان و پيروان آخوند خراسانى بود. وى پيش از آيت الله حاج شيخ عبدالكريم حائرى، رياست حوزه علميه اراك را به عهده داشت.

۲. اصل: صح

- جلال‌الدین الحسینی، جناب حاجی آقا جلال است.
۶. السواد مطابق الاصل علی بن الحسین جناب حاجی ملاعلی.
۷. بسم‌الله تعالی شأنه/ السواد مطابق الاصل المهور الاقل/ و كان ذلك فی ۲۱ جمادی الثانی سنة ۱۳۲۲/ حسن... آقای سیدحسن بروجردی.
۸. بسم الله تعالی شأنه/ هذهالكتاب مطابق للسواد الذى طوبق مع الاصله/ الحقر العاصی روح‌الله الحسینی/ محل مهر روح‌الله بن اسدالله الحسینی.
۹. بسم الله تعالی شأنه/ ذالك السواد مطابق للسواد الذى طوبق مع اصله/ الاحقر محسن الحسینی -عفی‌الله‌عنه- محل مهر الزاجی محسن بن ابوالقاسم الحسینی
۱۰. بسم الله الرحمن الرحيم/ السواد مطابق لاصله السواد متناً و هامشاً حزره الاحقر/ محمدرضی القمی فی التاسع عشر من شهر ذی‌الحجه الحرام ۱۳۲۲/ محل مهر الزاجی الی الله الغنی محمدرضا.
۱۱. سواد مطابق است با اصل وقف‌نامه/ املاک و رقبات مرحوم حاج حسن ملک‌التجار عراق/ و مقابله شد، صحیح است. محل مهر/ جناب سهم‌الملک.^۲
۱۲. سواد مطابق اصل است. محل مهر صمصام‌الممالک.^۳
۱۳. سواد مطابق اصل است. محل مهر عبده الزاجی باقرالحسینی.
۱۴. هذا سواد ... / مع الاصل مطابق كما زبر و سطر فی متن و الهامش و الشجلات. محل مهر محمدشفیع ...
۱۵. سواد مطابق با اصل است و در حضور این بندگان مقابله و مطالعه شد. یا یحیی، محمدعلی، بیگلربیگی [مهر بیضی آبی رنگ] دفتر اوقاف ۱۳۲۰ [امضا و عبارت] مطالعه شد.
۱۶. مطابق الاصل الاقل الحاج محمدرضا فی شهر رجب المرجب ۱۳۲۲/ محل مهر جناب میرزا محمدرضا.
۱۷. سواد مطابق با سواد مصدقی است/ که در اوقاف ضبط است./ محل مهر دفتر اوقاف.
- محل مهر دفتر اوقاف

۱. ظاهراً این کلمه خط خورده و کلمه «سجلاً» بالای آن نوشته شده است.

۲. عباسقلی‌خان سهم‌الملک (۱۲۳۵-۱۳۰۶ق.) فرزند حاج علی‌نقی‌خان بیات ملقب به نظام لشکر و صمصام‌الملک از سرمایه‌داران و مالکان بزرگ اراک، وی علاوه بر داشتن اموال و املاک بسیار در شهر اراک، نماینده مردم اراک در دوره سوم مجلس شورای ملی بود. (بامداد، شرح حال رجال ایران، ج. ۵، ص. ۱۵۱)

۳. شیر محمدخان صمصام‌الملک (۱۲۶۰-۱۳۳۴ق.) رئیس ایل گُرد سنجابی و حاکم شهر مرزی قصرشیرین. (مکری، محمد، عشایر ایران، عشایر کرد: طوایف سنجابی، مجله یادگار، سال ۵، شماره ۳، آبان ۱۳۲۷، ص. ۳۱)

نتیجه‌گیری

اراک شهری نوین‌یاد در نیمه اول حکومت قاجاریه است که مقوله وقف در آن قدمت زیادی ندارد. اولین رقبات وقفی در این شهر توسط بانی آن یوسف خان گرجی، به منظور عمران و آبادی و ترغیب مردم به مهاجرت به آن صورت گرفت و پس از این امر از سوی روحانیون و تجار دنبال شد. حاج حسن ملک‌التجار یکی از تاجران نامی این شهر بود که با اقدامات عام‌المنفعه خود سهمی در عمران و آبادی شهر اراک داشت. اقدام وی در وقف دو مدرسه علمیه (آقاضیاء و سهامیه) در این شهر نشان از توجه ویژه وی به امر تعلیم و تربیت نسل جوان بویژه در زمینه آموزش علوم دینی است. وی به منظور سهولت اداره مدرسه آقاضیاء و رفع دغدغه خاطر طلاب و مدرسین مدرسه رقباتی را وقف و بخشی از عواید آن را برای مصارف مدرسه اختصاص داد. در حال حاضر مدرسه آقا ضیاء یکی از حوزه‌های علمیه فعال در شهر اراک است.

کتابنامه

- استادی، رضا (۱۳۷۵). *یادنامه آیت الله عظام اراکی*. استان مرکزی: انجمن علمی، فرهنگی و هنری استان مرکزی، ۱۳۷۵.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۷). *مرات البلدان*. تهران: دانشگاه تهران.
- دیانت، ابوالحسن (۱۳۶۷). *فرهنگ تاریخی سنجشها و ارزشها*، ج۱، تبریز: نیما.
- سیف الدوله، سلطان محمد میرزا قاجار، (۱۳۶۴). *سفرنامه سیف الدوله*، تهران: نی.
- عاقلی، باقر، (۱۳۸۰). *شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران*، تهران: گفتار.
- فرمیپنی فراهانی، محمدحسین و دیگران (۱۳۹۵). «تحول شهرنشینی اراک در دوره قاجار»، *جستارهای تاریخی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال هفتم، شماره دوم، پاییز و زمستان، ۱۳۹۵.
- مکرئ، محمد (۱۳۲۷). *عشایر ایران*، عشایر کرد: طوایف سنجابی، *مجله یادگار*، سال ۵، شماره ۳، آبان ۱۳۲۷.
- نصیری، اسماعیل (۱۳۸۷). «بررسی و تأثیر وقف در ساختار شهری اراک»، *نشریه وقف میراث جاویدان*، بهار ۱۳۸۷ - شماره ۶.
- نعیمی، داود (۱۳۸۵). *افتخار آفرینان استان مرکزی*، قم: کومه.
- معین، محمد (۱۳۸۶). *فرهنگ معین*، تهران: زرین.